

ELS VIATGES RITUALS DEL NOSTRE POBLE

Pelegrinatges i romeries

Àlvar Monferrer i Monfort

Els pelegrins de les Useres.

Aquest article pretén mostrar un esquema sobre una celebració freqüent, encara, a les nostres comarques: les processons penitencials o rogatives. D'entrada aclarirem alguns mots generals i l'època de l'any en què es fan. A continuació parlarem del llocs on van, els camins que hi menen i les causes que les provocaren. Finalment tractarem els rituals i en referirem alguns aspectes complementaris, més que siga de passada. Cal avisar que l'objectiu nostre és mostrar els esquemes comuns a les celebracions i no pas els trets que caracteritzen cada cas en particular.

LES PARAULES I EL TEMPS

Pelegrí o *romer* és qui va a un santuari per devoció, vot o promesa, i torna a casa. *Peregrí*, el rodamóns que vagareja. Així parlem de *pelegrinatge* i no pas de *peregrinatge*. *Romer* equival a *pelegrí*, quan la forma del romiatge és penitencial. *Romiatge* i *romeria penitencials* a *pelegrinatge*.

Rogativa és una processó penitencial que es fa segons el ritual eclesiàstic. Les rogatives oficials de

l'Església se celebraven el 25 d'abril, dia de Sant Marc (rogatives majors), i els tres dies abans de l'Ascensió (rogatives menors o lledànies). Les de devoció de cada església local, tot i que celebrades amb l'aprovació eclesiàstica i amb rituals semblants, eren ocasionals i, cas que derivaren d'un vot de poble, es tornaven fixes o periòdiques.

Els dies més freqüents de les rogatives eren durant la primavera. Hi destaquem: 29 d'abril, Sant Pere Màrtir, amb benediccions de ramatge que hom escampava pel terme com a senyal visible de la protecció dels conreus; al mes de maig, el 3, la Santa Creu, relacionat amb la florida dels arbres i tota mena de vegetals; el 8, l'Aparició de Sant Miquel; el 9, Sant Gregori Nacianzè que el poble confon amb Sant Gregori d'Òstia, protector de les vinyes; i el 15, Sant Isidre, patró dels pagesos. També se'n celebraven els dies de Sant Isidor, Sant Bernabeu, Sant Cristòfol, etc. En portes de la tardor, n'hi havia una segona tanda per donar les gràcies per la collita, de caire més joiós, tot i que sovint el ritual era també de rogativa.

Les rogatives poden ser desplaçaments curts i de poca durada, o llargs, fins i tot de més d'un dia. En el primer cas, són simples romeries penitencials, i pelegrinatges, en el segon. En algun moment l'Església volgué prohibir l'excessiva duració amb la imposició d'un límit de distància. Aleshores l'inventiva popular partia les processons en dues, la de sortida, que es desfeia en un moment determinat, i la d'arribada, que es formava abans d'arribar al santuari. Així aplegaven on volien i tornaven quan els venia bé, sense haver infrinit la norma.

ELS LLOCS SAGRATS I ELS CAMINS

Considerem com a tals la meta dels romiatges: temples i ermites de fama comarcal o local, i, més freqüentment, creus de terme (peirons). Aquests llocs apareixen sovint lligats a fenòmens espacials i còsmics peculiars: estan al cim de la muntanya, en un paisatge agradós, estratègic o harmònic, que produeix sensacions de benestar, també del contrari, etc.

Molts tenen antecedents precristians, de manera que aquestes qualitats travessen la successió de diferents cultures i religions amb la mateixa atracció per a l'home. Com exemples cabdals, podríem citar els nombrosos santuaris marians de tot arreu (Montserrat, el Tallat, la Balma, Agres, Orito...), els d'alguns sants d'especial devoció (Sant Magí de Brufaganya, Sant Pere de Castellfort, Sant Cristòfol de Saranyana, Sant Joan de Penyagolosa, Sant Miquel de Lliria, Sant Pasqual de Monforte del Cit...), la Creu de Sant Jordi al camí del Puig en València, el Piló de la Creu de les Useres, la Creu del Garbí o la immensa munió de peirons que marquen els camins de tot arreu i alguns cims. Cal dir que la creu té una gran importància en la nostra toponímia.

Els camins d'aquests llocs sagrats solquen la nostra geografia. Són rutes practicades, més que senderes determinades a la topografia. De vegades utilitzen antics caminols de muntanya, accessibles només als vianants i els animals ferrats.

Un exemple pot ser el de Sant Joan de Penyagolosa, constituït per dos antics trajectes: el de les Useres a Xodos per terres de la vella tinença de l'Alcalatén i l'accés al Penyagolosa i l'Aragó des de les comarques costaneres. El trepitjaven camperols, ramats transhumants, enfilalls d'atzembles carregades de tota mena de mercaderies, comerciants, segadors, quincallers, ermitans, captadors de salvatgines, bandolers i guerrillers de totes les èpoques i condicions i, fins

i tot, algun heretge, potser càtar, que fugia de la Inquisició. En tot cas, sovint es tracta de rutes àrdues, difícils, a través d'una orografia accidentada, de feréstegues tossalades que el caminant ha de vèncer.

LES CAUSES

Sempre tenen a veure amb desastres naturals, com sequeres, terratrèmols i pedregades, guerres i catàstrofes de tota classe, pandèmies, etc. De vegades també es feien per impetrar el favor diví per a algunes persones importants: la guarició d'una malaltia del rei, el Papa o el bisbe, el bon infantament de la reina prenyada, etc.

Citarem, a tall d'exemple, la relació de les rogatives públiques i solemnes que es feren al Sant Crist Trobat de Lleida, segons Curcó (1989: 17), qui en recull una bona mostra d'anys i de causes, i té l'encert de palesar, al final de cada apunt, el resultat. Entre 1701 i 1900, en feren 32 per sequera i plagues del camp, 4 per malalties epidèmiques, 4 també per causes bèl·liques i 3 per motius que no consten. Pel que sembla, gairebé totes les actuacions resultaren efectives.

L'ESQUEMA RITUAL

Ja ho hem dit, la rogativa segueix sempre el ritual de l'Església, però amb variacions locals. La consuetud més general és: després de la missa,

les comitives de comiat i de romers, cadascuna amb preste i oficiants propis, se situen al presbiteri. Canten l'*Exsurge, Domine*, l'inici de les lletanies i, després del Santa Maria, el *Procedamus in pace* de tota marxa ritual i/o l'*O Vere Deus* amb què comença el camí.

A l'eixida del poble, s'acomiaten amb els òsculs d'humiliació al terra i de reverència a la creu i els reliquiàries. Durant el camí canten les lletanies, que de vegades alternen amb cants litànics, i resen el rosari o reciten enfilalls de jaculatòries. En cada estació o descans, hom canta alguna imprecació litànica que marca el començament de la pausa.

En aplegar al santuari, el ritual d'entrada és invers al d'eixida. La tornada segueix el mateix esquema amb certes variacions.

EL RITUAL INICIÀTIC

Tot romiatge penitencial es configura com una iniciació de caire col·lectiu amb tres etapes ben determinades, cadascuna amb dos moments. Ho exemplificaré amb els pelegrins de les Useres que en són tretze i van en representació del poble.

Primera etapa: la separació

Primer moment: el quart diumenge abans de la celebració amb l'anotació del nom, el pelegrí palesa el seu compromís. Des d'ara es deixa la barba i el cabell llargs i, antigament, les ungles. Mitjançant aquests senyals exteriors, hom se n'adona del fet que

aquell home anirà de pelegrí. Aquest moment culmina amb el tridu que precedeix la celebració. L'últim dia assajarà les cerimònies i serà allixonat sobre el rigorós silenci i altres normes que caldrà guardar.

Segon moment: Comença el mateix dia del pelegrinatge, l'últim divendres d'abril, quan la separació es farà real. Abans de l'alba el pelegrí s'abillarà la vesta i el barret, vestit que li confereix l'estatut d'ésser liminar i que es pot contemplar en retaules i altres representacions medievals, els rosaris de grans grossos al coll i els normals al cinturó, i tots plegats es dirigiran al temple parroquial. Després d'assistir a les dues misses surt la processó que recorrerà el camí fins a Sant Joan de Penyagolosa, on entraran d'una manera solemnia i s'hi faran els últims precis i la recitació de les completes, immediatament abans del sopar.

Segona etapa: la iniciació o transformació

Primer moment: una estona abans de la mitjanit del dissabte comença la mort iniciàtica, l'estança a la cova envoltats pel fum de la llenya verda que es crema a la foguera. El grup de pelegrins resta isolat del tot. De tant en tant haurà d'anar a l'església per fer els corresponents precis i tornarà a la cova. A penes podran dormir pel fum que ompli l'habitacle i les interrupcions dels precis. Ara el pelegrí sofrirà una experiència intensa d'aïllament i altres vivències subjectives que el colpeixen. Psicològicament és una persona vulnerable. Les defenses dels respectes humans, de la mirada de l'altre que conforma la superficial imatge que tenim de nosaltres mateixos, han caigut i podrà segurament parlar fins i tot de les coses més íntimes.

Segon moment: A l'alba, en acabat de les dues misses, se celebra la cerimònia secreta del perdó i el lavatori dels peus, reclosos a l'estança més interna de la sagristia. Sense cap espectador extern, el guia dirigeix als pelegrins unes paraules que la consuetudina prohibeix absolutament de repetir fora. A continuació renta els peus de cadascun, els besa i li demana perdó per si els ha faltat mai. A la inversa, els pelegrins fan el mateix amb ell. És el moment central de la instrucció iniciàtica i el pelegrí surt transformat en un altre. A partir d'ara, els diuen els sants.

Tercera etapa: la reinserció en la comunitat

Primer moment: El pelegrí, havent dinat, mamprèn la tornada al poble. El ritual és semblant al del dia anterior. Tot i això, pel camí, s'hi repartirà pa beneït als pastors que n'han escombrat un tros i s'agenollen a la vora, entre el seu ramat, per veure passar els sants. Entrarà al poble de nit fosc i en acabat de les últimes cerimònies, recull un tros de pa i dos ous durs, i se'n va a dormir.

Segon moment: El dia següent, el pelegrí torna a missa i esmorza amb el grup. Després anirà a la barberia per afaitar-se i tallar-se el cabell. Hi té dret de preferència sobre els que hi

esperen. Amb això ha acabat el ritual. Ja és un home com els altres.

Naturalment, aquest és un esquema apressat que convindria comentar amb els detalls escaients per arrodonir la riquesa etnogràfica de les celebracions. Només afegiré que aquesta estructura iniciàtica convé a tot romiatge penitencial per simple que siga. I faré notar que sempre cal passar totes les etapes. Si no és així, hom nota una insatisfacció per no haver-lo complert. Per exemple, anar a la romeria de la Magdalena de Castelló (o qualsevol altra) i no fer la tornada, colpeix psicològicament al romer, perquè no ha fet el seu deure d'una manera completa.

ALTRES QÜESTIONS

La manca d'espai impedeix que puguem completar aquesta presentació dels pelegrinatges i romeries penitencials com voldríem. Tot i això, faré una referència, encara que minsa, a alguns aspectes sectorials.

L'abillament del pelegrí

La vesta amb esclavina que actualment només conserven els pelegrins de les Useres i el Pare Pelegrí de Tossa de Mar (la Selva de Mar) (Gascons, 1982), té a veure amb la roba de burell dels nostres avantpassats. En aquest sentit, guarda un parentiu amb la roba dels texans que ha esdevingut la uniformitat més informal a tot arreu del món. El barret d'ales caigudes també n'és característic. Tot amb tot, l'abillament més freqüent en aquestes processons és la capa. Potser a causa d'una pragmàtica de Felip II, que va prohibir el vestit de pelegrí als seus regnes, per l'abús que en feien bandolers i altres malfeiners (BOE, 1805).

El guia dels pelegrins de les Useres porta rosaris penjats als dos costats del cinturó, mentre que els demés pelegrins només en porten a la part esquerra. A més, la part superior del pal del pelegrí acaba amb forma troncocònica, mentre que el del guia, que és semblant, porta un forat que travessa aquest extrem.

Els menjars

Sovint són tots d'abstinència, és a dir, sense carn. Fonamentalment: pa de llavorettes, figues, ous durs, en truita o crus, bacallà, arròs, fesols blancs, enciam aspre del terreny i vinagre fort, oli, una mica de tomaca, safrà, canyella..., en diverses preparacions, i aigua, vi i aiguardent, per refrescar i recuperar força. També poden fumar als temps estipulats.

En general podem dir que la cuina té traces anteriors al descobriment d'Amèrica, però amb alguns canvis. Per exemple, el bacallà salat actual era congre sec antigament; o la tomaca potser ha substituït un altre condiment.

Els cants

He citat cants gregorians que podem trobar al *Liber usualis*, com l'*Exsurge, Domine*, la missa d'*Angelis* i les tonalitats dels salms, de l'himne de Sant Joan i les estrofes de les completes. Unes altres són de cant pla (el gregorià popular que sovint introdueix una o dues veus en polifonia senzilla), com l'absolta *Ne recorderis*, i el *Requiescant in pace*, magnífics tots dos i enormement solemnes; el *Regina coeli* del poble, l'al·leluia del qual sembla una explosió de joia inigualable per la resurrecció del Crist; la tonada de les interpellacions litàniques (el *Sancta Maria*, sobretot).

Cal fer notar que l'*O vere Deus* sembla un contrafactum de la melodia del *Credo Parisiense*, potser procedent de l'Escola de Cant Pla de Nôtre Dame de París (segles XII o XIII), com va insinuar mossén Escoïn, i que hom pot trobar entre les partitures procedents de les missions franciscanes de Califòrnia, actualment dipositades en un fons especial de la biblioteca de la Universitat de Colorado dels Estats Units.

D'una manera especial cal referir-se a la música dels cants litànics del camí, que marquen les estacions. Són melodies atemperades d'una bellesa inigualable, de procedència mediterrània, transmeses al llarg dels segles sense que puguem albirar-ne la procedència justa, al menys fins ara.

Pel que fa a les lletres, es tracta d'antifones i altres composicions en llatí, sobretot del trisagi a la Trinitat i pregàries litàniques a l'abast de tothom.

Altres cants són els goigs a Sant Joan de Penyagolosa, potser compostos per l'aragonès Bartolomé L. de Argensola en castellà, que es canten amb una de les dues melodies (la de to menor) més habituals dels goigs valencians.

NOTA BIBLIOGRÀFICA

Indique estrictament les obres citades. En el text de À. Monferrer publicat l'any 2002 podeu trobar una relació bibliogràfica extensa i útil sobre el tema dels pelegrinatges i romeries penitencials a casa nostra.

- CURCÓ, J. (1989). *Fets, costums i llegendes*. Segrià. III. Segona part, Lleida, Virgili & Pagès.
- GASCONS, S. (1982). *Tossa i el seu pelegrí*, Barcelona, Selecta.
- MONFERRER, À. (1991). *Els Pelegrins de les Useres*. València, CVC (2a ed. 1994).
- (2002). «Los viajes rituales en Valencia y Cataluña: rogativas y peregrinaciones». En BELTRÁN, R. (ed.). *Maravillas, peregrinaciones y utopías: Literatura de viajes en el mundo románico*. València, Universitat, 217-236.
- BOE, *Novíssima recopilación de las Leyes de España*. Madrid, 1805, t.I, 198-199.

[Nota de l'editor:] Les fotos que il·lustren aquest article corresponen a l'exposició «Els pelegrins de les Useres» amb fotografies de Llorenç Herrera Altés i de Josep M. Llauredó Asens organitzada per Carrutxa el 1997.

